

נופלת בין הכיסאות: נרטיבים של הוצאה מהכלל ומהיוצא מהכלל

נילי ברויאר

התוכנית ללימודי תרבות, האוניברסיטה העברית בירושלים

היוצא-מן-הכלל הוא מה שאינו יכול להיכלל בשלם שאליו הוא משתייך ואינו יכול להשתייך לשלם שבו הוא כבר כלול תמיד. מה שמופיע בדמות גבולית זו הוא המשבר הקיצוני של כל אפשרות הבחנה בין השתייכות והכלה, בין מה שבחוץ ומה שבפנים, בין יוצא-מן-הכלל והכלל (אגמבן 2003, 402).

במסה זו אני מבקשת לטעון כי אני היא אותה הדמות המתוארת בציטוט של ג'ורג'יו אגמבן – ובספרות הביקורתית בכלל – כדמות גבולית, כלומר דמות בעלת גופניות לימינלית ואטומה, שאינה ניתנת לקריאה עקבית. בהשראת ג'ודית בטר (Butler 1990; 1993) וארווינג גופמן, שנוסף על הפרדיגמה של הצגת העצמי (גופמן 1980) כתביו משמשים בסיס תיאורטי לחקירת הנכות כסטיגמה (גופמן 1983), בחרתי בפרפורמנס כיחידת הניתוח שתנחה אותי בכתיבת מסה נרטיבית זו. הצגה, הופעה, משחק ולבישת מסכות הם התשתית המושגית שעליה נבנה המהלך המפרק שברצוני ליישם כאן לגבי תפיסת הנכות כמצב קיומי מהותי. בעמודים הבאים אשרטט נרטיבים דיאלקטיים ומלאי סתירות של הכלה והדרה. בתור קבוצת התייחסות ישמשו לי לחלופין החברה הנורמטיבית בישראל וקהילת האנשים הנכים.

מחלת הפרקים שאֵתה נולדתי מקשה עליי בפעילות גופנית ובעיקר בניידות. כאבי הפרקים אינם קבועים והם נגרמים בין השאר מפעילות כמו הליכה ממושכת, ועל כן לעתים אני נזקקת ו/או בוחרת (גם לי לא ברור מה מהשניים) להשתמש בקביים או בכיסא גלגלים. התרומה של השימוש בעזרים מורגשת וחיונית, אך לעתים היא הופכת לזניחה לנוכח התפיסות החברתיות. ברגע שאני משתמשת בכיסא גלגלים או בקביים מוטלת עליי הסטיגמה. כיסא הגלגלים ותו הנכה למכונית, כציוד ויזואלי-פומבי, הופכים לסמלים שליליים המבחינים ביני לבין כלל החברה ומסמנים אותי כחריגה. סמלי הסטיגמה הפומביים נתפסים כהתפרצות של המסומן – מחלת הפרקים – אל פני השטח, מחוץ לגבולות הגוף אל תוך השדה החברתי. בעת השימוש, התיוג מפציע באופן בלתי מעורער והציפיות החברתיות שאתנהג כנכה הופכות לדורסניות יותר. העיניים הסוקרות אותי מחפיצות אותי כאובייקט של אחרות. ניסיונות של זרים לעזור לי הופכים אותי למושא של פעילות חסר.

התעלמות ממני והתייחסות אל האנשים שאתי כאל מתווכים מבטלות אותי כאינדיבידואל בעל רצונות ודעות אישיות. בלי רצון ושליטה, אני מגלמת את התפקיד. מרגישה אי־נוחות, שולחת חיוכים מובכים ומשפילה את המבט בהכנעה. המרחב הפיזי גם הוא אינו אוהד את הטכנולוגיה המסייעת. היעדר הנגישות — הנגרם למשל בשל אי־ההתאמה בין מבנה כיסא הגלגלים לבין המבנה הארכיטקטוני — מייצר הדגמה לא הכרחית של הדימויים הסטריאוטיפיים של תלות, חוסר יכולת ונחיתות, ואף הופך למחסום בלתי עביר המוציא את המשתמשים מן הזירה החברתית.

הוצאה מן הדגם הנורמטיבי

הסצנה הבאה סבה סביב קביעת זכאות לסיוע כספי וחומרי מטעם מוסדות רווחה ממשלתיים, קרי הביטוח הלאומי ומשרד הבריאות. הפרדיגמה הביו־רפואית היא התשתית שעליה נסמכת הקביעה והיא זו שמאצילה עליה הילה של אמת. מבחינת ההגדרה העצמית כנכה, מדובר במצב מכונן שבו הפרטי הופך לציבורי. מדינת הלאום, על תפיסתה הממשלית, דורשת למסד את זהותי ולהמיר אותה מהגדרה נזילה, דואלית ותלויה־הקשר להגדרה קבועה וחד־משמעית. הקביעה אינה נכפית עליי באלימות, נהפוך הוא: מנגנונים כוחניים סמויים, דוגמת תגמולים חומריים (קצבאות), מטביעים בי את הצורך במיסוד הזהות השולית. בניסיון לזכות בפריבילגיות שהמדינה מקנה לאנשים הנכללים בקבוצת האחרים, הקצנתי את החריגות שלי עד כדי שיתוף פעולה עם הסטריאוטיפ הנבזה והמבוזה. אל מול אנשי המקצוע המקטלגים באופן בינארי בתהליכי המיון שלהם, קיבלתי על עצמי את כללי המשחק והצנתי את עצמי כפסיבית, כתלותית, כנחותה וכאילמת במטרה לזכות בתגמול הנכסף. נמנעתי מלהציג בפניהם דמות שאפתנית, אינטליגנטית, אופטימית ודעתנית, וכן מאפיינים אחרים באישיותי, מחשש שלא יתאימו לפרופיל שהם מחפשים. "הצגת העצמי" שמסרתי באותו החדר הפכה את היחס ביני לבין הנכות ליחס של זהות, האחדה והטמעה. זכויות היתר, שנועדו במוצהר לקדם אותי לקראת ניהול פרפורמטיביות נורמטיבית, מחייבות בפועל לתייג ולקבע אותי בהגדרה מוחלטת ולא מתפשרת של חריגות ונחיתות.

סמלי הסטיגמה הנוספים אל הגוף כהרחבה של גבולותיו מסייעים לי להתנועע במרחב בלי לסבול כאבים, אך הם אינם הכרחיים לי כדי לנוע במרחקים קצרים יחסית. כשאני בוחרת שלא להלביש על גופי אמצעי עזר ויזואליים, כגון קביים או כיסא גלגלים, גופי כאורגניזם ביולוגי אמנם נותר זהה לעצמו (עד כמה שגוף יכול להיות זהה לעצמו), אך גופי המטפיזי משתנה לחלוטין. בלי כיסא הגלגלים או הקביים, החברה אינה מזהה אותי כנכה. אבל בניגוד לציפיות, במקרה שלי אין מעבר חד ומיידי משלילת הנכות לקטגוריה של נורמטיביות, כיוון שתוצר נלווה של מחלת הפרקים שלי הוא נמיכות קומה. הגוף החזותי, הפומבי, זה המשתקף במראה ומתווך אליי דרך מבטו המכוון של האחר בי, מוגדר כשונה, אך השונות הזו אינה מתמזגת עם המושג נכות. הגדרת הנכות מבוססת על תפקוד, ואילו גופי

כשיר לכאורה לבצע כל פעולה, כמו גוף תקני, שכן יכולות כגון הליכה ועלייה במדרגות אינן נמנעות ממני. אי-היכולת הציבורית לשייך אותי לקבוצת הנכים מתגלה בהתבטאויות כגון: "לא ידעתי שאת נכה". מצבים יומיומיים מינוריים ממחישים זאת. דוגמה למקרה כזה התרחשה לאחר שקיימתי ישיבה מקצועית בתור נכה ומיהרתי לבית השימוש. שירותי הנשים היו תפוסים ועוברת אורח הציעה לי להיכנס לשירותי הנכים הסמוכים. שירותי הנכים מסומנים כמרחב של אחרות על ידי שלט ובו סמל הנכות – אדם על כיסא גלגלים – ומאופיינים בארגון שונה מעט של המרחב (מפתן דלת רחב, חדר מרווח, מעקה ועוד). כדי שארגיש נוח להיכנס למתחם סגרגטיבי של אחרות היא הסבירה: "אבל כולם משתמשים בהם", ובכך נתנה לגיטימציה לכניסה שלי לשירותי הנכים בלי לעסוק בהגדרה הסטיגמטית. כיוון שמחלת הפרקים, כמסומן המזוהה בשיח הביורפואי, מוסתרת במקרה שלי בפנים הגוף ואינה נגלית בסימנים חד-משמעיים על פני השטח, הגוף הפומבי הופך לבלתי קריא ולאטום. הגוף החיצוני הוא אמנם סימן לחריגה מן התקן, אך הוא אינו מפנה ישירות לאותו מסומן שאליו מפנה השלד. היעדר הסימן הגלוי מאפשר לי להתחמק מהגדרה חברתית של נכה. ובכל זאת, היציאה שלי למרחב הציבורי מלווה בכולטות יתר. העניין והסקרנות שאני מעוררת בספירה הזו מתבטאים באופנים שונים: ליווי של זוגות עיניים זרות פקוחות לרווחה, צחקוקים, גילויי מבוכה, כינויים כמו "אשה קטנה" או "גמדה" ושאלות של זרים. המשתתפים המובילים ביצירת ההמולה הם לרוב ילדים, ואילו המבוגרים מעדיפים להסתכל בהיחבא או להסיט את מבטם. את המבט המחפץ אני חווה לא רק כשאני משתמשת בכיסא הגלגלים, אלא גם תחת המתווה האחר שמצייר גופי המטריאלי נטול העזרים. ובכל זאת החוויה שונה. במקרה השני, המבט המופנה אליי לרוב אינו יודע שובע ובהיעדר מקור טוב יותר לתשובות, אינטרפלציה מסבה אותי חזרה לסובייקט בעל קול וסמכות. "את ילדה או אמא?", "למה את קטנה?" – שואלים אותי בני גובהי. ההיגדים של הקהל המתגודד סביבי עוסקים בהקשר הגילי. לשלבי החיים יש דימוי גופני, שהצלחתי לענות עליו ברוב חזותי, למעט באמת מידה בסיסית אחת. אי-העקביות המתגלמת בגופי מעוררת בלבול ותהיות חסרות מענה, ההופכות אותי לחריגה בנוף. הנראות שלי מערערת על מובלעת מובנת מאליה, שתוקפה אוניברסלי כמעט.

נוכחותי הגופנית זוכה לתגובות חושיות, אך נדמה שהמרחב הפיזי האדריכלי מלווה את המבעים הלשוניים בצעקה במלוא גרון. ההתנהלות במרחב אינה טבעית והמודעות לגוף גוברת. כפי שהיטיב לנסח זאת פרנץ פאנון (2004, 26–27):

בעולם הלבן, האדם השחור נתקל בקשיים כבואו לגבש את מתווה גופו. הכרת הגוף היא פעילות שוללת בעיקרה. זוהי הכרה בגוף שלישי... אני יודע שאם ברצוני לעשן, יהיה עליי למתוח את זרועי הימנית ולתפוס את החפיסה הנמצאת בקצה האחר של השולחן. אשר לגפרורים, הם נמצאים במגירה שמשמאל, ואצטרך לזוז אחורה במקצת. ואינני מבצע את כל התנועות האלה מתוך הרגל, אלא מתוך תודעה משתמעת.

התיאור הקונקרטי של פעולה פיזית יומיומית ממחיש כי גופניותו של האדם השחור מתווכת על ידי תודעה, אך במקרה שלי גם התיאור הקונקרטי סופג הפרעה. מתיחת זרועי לעתים אינה מספקת וכדי להגיע ל"חפיסת הסיגריות" אני נדרשת לשלוחות. עיצוב המרחב וארגונו — בהתאם לדגם גוף אידיאלי מדומיין — מבנים זירה שאינה יכולה להכיל אותי כשווה ומייצרת אותי כאחר הגובל בנכות. פתרונות יצירתיים, המאריכים את גופי או עוקפים את המחסום, מספיקים לעתים ומשמרים על מעמדי כגוף כשיר. אך לעתים אני נזקקת לסיוע של גוף תקני יותר מבחינת עיצוב המרחב. באותם רגעים אני מובנית כגוף מוגבל.

גם לפרדיגמה הרפואית אין תשובה חד-משמעית לשאלה אם גובהי הוא סוג של נכות. בעבר לא נכלל הגובה כמגדיר נכות, ואילו בשנים האחרונות הוסיף הביטוח הלאומי את נמיכות הקומה לרשימת הליקויים. פעולה זו כשלעצמה מדגימה עד כמה הגדרת הנכות היא שרירותית ולא יציבה גם בקרב אנשי המקצוע ונציגי מדע הרפואה.

הוצאה מדגם הנכות

הנרטיבים שהוצגו לעיל מתארים, בדרגות שונות, מקרים של אחרות, של תיוג ושל הדרה מהמרחב הציבורי ומהקהילה הישראלית הרחבה. בתיאורי המקרים הבאים אציג מצבים נוספים של אי-שייכות, שונות והוצאה מן הכלל, אלא שהפעם קבוצת ההתייחסות שלי היא אוכלוסיית הנכים.

תורת הייצוג מצביעה על שני דגמים: בדגם הראשון סובייקט מסוים מציג סובייקט אחר שאינו מקבוצת ההשתייכות שלו; בדגם השני סובייקט מסוים מציג סובייקטים מן הקבוצה שאליה הוא משתייך. הדגם הראשון הואשם באתנוצנטריות, ואילו הדגם השני זכה למשנה תוקף ולהעדפה ערכית. על בסיס העדפה אידיאולוגית זו, האחרות שבי הפכה למשאב בזירה האקדמית ובשדה התעסוקתי. צורך אישי גרם לי לפלס את דרכי בגישושים אנתרופולוגיים אל התחום המודר, הלא מדובר. בחסות המגמה הפרשנית שהשתרשה במדעי הרוח והחברה, ובמסגרת מהפכת המיעוטים של המאה ה-20, זיהיתי בביוגרפיה האישית שלי קורפוס לגיטימי למחקר. חיזוקים לא איחרו לבוא ולתחושת הסיפוק נלוו הערכות גבוהות ותגמולים. התחלתי לצבור הון תרבותי מנתון שקודם לכן רק הגביל אותי. חמושה בתחושת השתייכות לקבוצה המודרת, וכבעלת אסמכתאות ממסדיות וממצאים רפואיים רשמיים המעידים על כך, הגשתי מועמדות לתפקיד שיועד לאדם בעל נכות. היכולת שלי לזהות את עצמי עם קבוצה מופלית פתחה בפניי צוהר לנתח מוגדר בשוק התעסוקה, וכך — על אף גילי הצעיר והיעדר ניסיון — התמנתי לתפקיד בכיר בארגון לזכויות אדם. עם הזמן התחוור לי, שכפי שטענה ג'ודית באטלר (Butler 1990), פוליטיקה של זהויות היא חרב פיפיות, ולצד הרווחים החלו להיערם התשלומים. היות שז'אנר ה"דיבור בשם" הוא שנתן לי את סמכות הדיבור, ההוויה שלי נדרשה להצדיק את התפקיד שהונח על כתפיי. העבודה חייבה אותי להכיר בהשתייכותי לקבוצת מיעוט ולהפוך אותה לחלק מהותי

ובלתי נפרד ממי שאני. נדרשתי לגבש זהות אימננטית שתאפשר לי לייצג את האוכלוסייה המדוברת כחברה מלאה בה. התבקשתי לשקף את ה"שטח" ובקול אותנטי לצאת נגד הכשל החברתי לזכות "אותנו" בשוויון, אבל הכישלון היה שלי. התייחסותי המובנת מאליה לזהותי כנכה החלה להתערער במפגש עם לב לבה של הקבוצה המודרת. לעתים הפערים לא היו ניתנים לגישור, שכן הגנאלוגיה הפרטית שלי לא יכלה לשמש הדגמה לצורך שהייתי אמורה לייצג. ניסיתי לגייס מצבים שחוויתי, אך רובם היו מינוריים ולא הוכיחו את הטענה. נוכחתי לגלות שאין ביכולתי לדבר בשמה של קבוצת האנשים שאליה אני משתייכת כביכול. אותה נקודת זכות שנרשמה לטובתי התמוססה ביישום הפרקטיקה של שיח הזכויות. תוצר הלוואי של ההתיימרות לייצוג כ"דיבור בשם" היה שהמאבק לקידום זכויות יצר ייצוג כ"הנכחה מחדש": הוא הגדיר מחדש את גבולות הקבוצה ובו בזמן, באופן פרדוקסלי, מידר אותי – הדוברת שלו – מתוכה. בהמשך לשאלתה של גיאטרי צ'קרוורטי ספיבק (2004) – "כולם יכולים המוכפפים לדבר?" – אני טוענת שהמבנה הציב אותי בעמדת האינטלקטואל. הפכתי לשקופה, המציגה באופן מלאכותי את המוכפפים כפי שהוגדרו זה מכבר. עמית לעבודה, שאפשר לזהותו עם דגם הייצוג הראשון (פעילות "למען" ולא פעילות "של"), הטיח בפניי האשמה: "את בכלל לא נכה". לדעתו, אינני עונה על המאפיינים הבסיסיים בהגדרת הזהות שאני מתיימרת לייצג. בהמלצתו החלטתי לפנות לאחרים שהשתייכותם אינה מעוררת כשלי, ובאמצעות ציטוטים מעדויותיהם יכולתי לייצג את השטח ביתר אמינות.

באופן אירוני, השוני ביני לבין קבוצת השווים נחשף בפניי דווקא כאשר הנחתי כי יש בינינו דמיון ושותפות, וכפי שהתרחיש הבא מציג, כאשר אימצתי לחיקי את התסריט של אחרים לעתיד לבוא. במסגרת התפקיד עסקתי באחד ממרחבי השירות הציבורי והכרתי באי-מוכנותו לקלוט את הקבוצה המודרת באופן שוויוני ומכובד. כשנכנסתי לראשונה למרחב הזה כלקוחה כבר הייתי טעונה בציפייה לתקלות. במטרה למנוע מעצמי את ההשפלה שחוו אחרים לפניי, ניסיתי לדון בסוגיה ולתדרך את בעלי המקצוע, אך להפתעתי ההדרכות נמצאו לא רלוונטיות והציפיות היו כנבואת שקר. ההתנהלות שלי במרחב היתה נורמלית למדי, נטולת טראומות, ושוב מצאתי את עצמי שונה מן האחרים, חריגה בכל נוף. סדקים החלו לחרוך את אידיאל שותפות הגורל וחשפו אותו ככזב, כפיקציה. הפכתי לשלולת זהות אינהרנטית, מקורית ואותנטית, ותחת כותרת מזויפת פעלתי ככלי משחק בתוך מערך הזכויות.

באירוע ההזדהות לציון סיומה של הפגנת הנכים הרגשתי נוח לצאת בפומבי עם כיסא הגלגלים, אף שבאותו הזמן לא היה לי הכרח בו. לאחר שדרסתי משתתפים באירוע, חלקם ישובים בעצמם בכיסאות גלגלים, חשתי מחויבת יותר לפרפורמנס שהתחלתי בו. חששתי שאם אצא מן הדמות, אפילו לרגע, המחנה המודר יראה בי זרה ויתכחש לי. בעת שירת המנון "התקווה" הייתי אבודה: לא ידעתי אם לקום ולחשוף את התרמית, או להישאר ישובה כאות נאמנות לקבוצת המיעוט. הפגיעה בזהות הקולקטיבית הלאומית, שהיתה מבחינתי זהות מובנת מאליה יותר, לא נתנה לי מנוח. לאחר כמה שורות בהמנון, התרוממתי. השינוי

— למיטב הבנתי את האירוע — לא גרר אחריו סנקציות. ובכל זאת, דווקא בקרב אנשים החשים שייכות לקבוצה המודרת והמזדהים עמה במוצהר הרגשתי שהדרישה לעקביות גופנית היא חזקה יותר מאשר במקומות אחרים. בחינת ההקשר ההיסטורי-פוליטי מעלה שהיה זה אירוע חלוצי, שבו האוכלוסייה המודרת זיהתה את עצמה כקבוצה בעלת אינטרסים משותפים והחלה לפעול להגדרה עצמית. אם כן, מבחינה מקומית מדובר באירוע מכונן שבו הקהילה המדומיינת בונה את גבולותיה. גוף שאינו יציב בפרפורמנס שלו יכול לשמש קריאת תיגר המחוררת את הגבולות והמאפשרת דיפוזיה. הפגנת הנכים היא שלב התחלתי בהגדרה העצמית ולכן היא מאופיינת בהעתקת הקריטריונים הממסדיים המגדירים נכות. אותו מנגנון שהפריד את היחידים האלה מן הכלל הנורמטיבי כביכול הוא שאפשר את ההתקבצות הפוליטית התובעת זכויות חברתיות וכלכליות מובחנות. המודרים שכפלו את הדטרמיניזם הביולוגי המאפיין את הבחנותיו של הממסד, הנעוצות בשיח הרפואי. הישענות זו נתנה גושפנקה נוספת למעמדו האונטולוגי של הגוף כקדם-שיחני וכטבעי.

ביבליוגרפיה

- אגמבן, ג'ורג'יו, 2003. "הומו סאקר: הכוח הריבוני והחיים החשופים", טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה, ערך שי לביא, רמות, תל-אביב, עמ' 395–434.
- גופמן, ארוינג, 1980. הצגת האני בחיי היומיום, דביר, תל-אביב.
- , 1983. סטיגמה, תרגמה שרה ספן, רשפים, תל-אביב.
- ספיבק, גיאטרי צ'קוורטי, 2004. "כלום יכולים המוכפפים לדבר?", קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 135–185.
- פאנון, פרנץ, 2004. "ניסיונו הקיומי של השחור", קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 25–46.
- Butler, Judith, 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- , 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York: Routledge.